

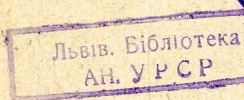
ОЛЕКСАНДЕР ЛОТОЦЬКИЙ

**ПОЕЗІЇ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
ПІД РОСІЙСЬКОЮ ЦЕНЗУРОЮ**

ЛЬВІВ, 1937

ОЛЕКСАНДЕР ЛОТОЦЬКИЙ

**ПОЕЗІЇ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
ПІД РОСІЙСЬКОЮ ЦЕНЗУРОЮ**

ЛЬВІВ, 1937

ШФ2-46/5-4 Шевченко 4/5 +
4610.3(24к)5-7

Відбитка з Повного видання творів Тараса Шевченка, т. IV.

Друкарня Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові.

З усіх кривд, яких зазнало українське слово, найтяжчою, безперечно, була кривда, заподіяна творам Т. Шевченка російською цензурою. Український народ мав геніального поета, так тісно зязаного з життям народньої маси, як, може, ні один поет на світі, але між поетом та народом непорушною стіною стала цензура, і до читача доходили лише покалічені, знекровлені та обездушені уривки Шевченкової поезії. І так було не лише за життя поета, але й мало не півстоліття ще й по його смерті — аж до 1907 р., коли появилoся врешті перше на Україні повне видання «Кобзаря»¹⁾.

Сумна доля поетової музи нерозривно зязана з долею самого поета. Р. 1847, коли арештовано та на десять літ заслано поета, разом з ним заарештовано та запротурено у сховища архіву департаменту поліції і його твори. Ті з них, що містили в собі найбільш вольнолюбні думки поета, перебули там, сховані від людського ока, ціле півстоліття, і лише дещо з того, що збереглося у випадкових копіях, побачило світ раніше — по-за кордонами Росії.

Звільнившись з десятилітньої неволі, поет одразу відчув на собі тяжкі цензурні скорпіони, як скоро заходився коло видання своїх поезій. Р. 1858, бажаючи видати знову ті свої поезії, що вже друкувалися до його арешту, Шевченко просив про дозвіл лише «пользоваться литера-

¹⁾ Про цензурування творів Шевченка, виданих за його життя див. у т. II в статті П. Зайцева «Перші три Кобзарі». Недавно Є. Айзеншток на підставі новознайдених в архівах даних описав просто неймовірну історію репресій, що їх зазнали твори Шевченка від російської цензури.

турними правами предшествуючого царствованія и постановленіями тогдашней цензуры, которая, какъ извѣстно, была гораздо строже нынѣшней», але йому відмовлено. Наступного року йому дозволено видрукувати збірку поезій, але викреслено звідти й дещо з того, що перед тим друкувалося, «какъ рѣзкое противорѣчіе современнаго развѣтїя общества»: «Если поэтъ, — писав цензор Палаузов — восклицаетъ съ сожалѣніемъ: „Не вернется воля, не вернуться запорожці, не встанутъ гетьманы, не покріють Україну червоні жупани“, то едва ли можно допустить, чтобы большинство искренне желало возвращенія того дикаго состоянія Украины, въ какомъ она находилась во время гетманщины. Безъ всякаго патріотическаго лицепрїятія можно сказать утвердительно, что Малороссія только со времени ея присоединенія къ Великороссіи отдохнула отъ постоянныхъ бичеваній, которыя она терпѣла то со стороны татаръ, то отъ Польши». Про наслідки цензурної оцінки свого рукопису поет повідомляв свого видавця, що його твори «сильно потерпѣли від довгочасних мук». Знайомство з цензурними актами — каже Є. Айзеншток — «совершенно убѣдительно доказываетъ, что соавторомъ поэта въ изданіи 1860 г. въ дѣйствительности была цензура: въ рядѣ мѣсть цензоръ просто заставилъ Шевченка возвратиться къ текстамъ 1840 и 1843 г. г. (какъ текстамъ печатнымъ); рядъ же мѣсть поэтъ вынужденъ былъ редактировать иначе, опять таки чтобы удовлетворить взыскательную цензуру». І по смерті поета муза його стала об'єктом доносів ворогів українства до відповідних установ; напр., до шефа жандармів кн. Долгорукова прийшов донос, що «изъ праха Шевченка возродилась цѣлая шайка самыхъ рьяныхъ сепаратистовъ и ненавистниковъ Россіи». Тому в тексті «Кобзаря» 1867 р. самі впорядчики-редактори (М. Костомарів та Г. Вашкевич) зробили багато купюр, щоб урятувати хоч решту. Повніші були два закордонні видання — р. 1867 у Львові та р. 1876 у Празі (II том), але й вони не могли бути повними, бо багато матеріалу — і цілих пес, і цінних варіантів — заховано було або в архівах урядових устанів, або в руках приватних осіб, що не відважилися пустити в світ

сміливе слово поета. А тимчасом, по виданні знаного закону 1876 р., цензурні причіпки до «Кобзаря» ще збільшилися і досягли свого апогея за Олександра III. У виданні 1883 р. Цензурний Комітет вимагав заборони навіть тих поезій, що їх раніше друковано: «Послання до А. О. Козачковського»²⁾, «въ котормъ авторъ, жалуясь на тягость своего положенія во время ссылки, даєть слишкомъ прозрачный намекъ на то, что пострадалъ единственно за страсть свою слагать стихи»; «Послання до М. І. Костомарова»³⁾, бо, «хотя въ выноскѣ къ сему стихотворенію и значиться, что оно было напечатано въ «Русской Старинѣ» 1880 г. № 3 (мартъ), но едва ли оно можетъ быть дозволено къ напечатанію подъ цензурою, такъ какъ въ немъ какъ бы чувствуется та мысль, что авторъ былъ скорѣе невиннымъ мученикомъ, чѣмъ преступникомъ, заслужившимъ наказаніе»; «Хіба самому написать...»⁴⁾, «въ котормъ авторъ прямо высказываетъ, что ему неизвѣстна причина его ссылки, указывая какъ бы на то, что онъ неправильно былъ осужденъ»; «Якби тобі довелось в нас попанувати...»⁵⁾, «въ котормъ авторъ, съ ожесточеніємъ грозя панамъ за насиліе ихъ надъ дѣвушками, какъ бы съ одобреніємъ относится къ передаваемому имъ случаю, какъ одинъ хлопецъ, заставъ пана, что онъ «мордує дівчину», проткнулъ его какъ жабу вилами»; «П. С.»⁶⁾, «въ котормъ высказывается до того глубокое отвращеніе къ панамъ помѣщикамъ за ихъ нечеловѣчное обращеніе съ крестьянами, что легко можетъ послужить поводомъ къ возбужденію неудовольствія между сословіями». В даному випадку причіпки цензури викликали протест навіть з боку знаного інспіатора указу 1876 р. М. Юзефовича, що був тоді членом Ради Головного Управління в справах друку. Але р. 1885 на внесок київського цензора Рафальського заборонено друкувати окремим випуском поему «Катерина»,

²⁾ Див. у цьому томі на стор. 44.

³⁾ Див. у т. III на стор. 189.

⁴⁾ Див. у цьому томі на стор. 200.

⁵⁾ Теж — стор. 187.

⁶⁾ Теж — на стор. 90.

бо «поэма эта вся проникнута нерасположеніемъ къ „москалю“ и „Московщинѣ“ и, распространяемая въ Малороссіи между простымъ народомъ, будетъ только способствовать поддержанію племенного антагонизма», р. 1886 на внесок того ж цензора викреслено з поеми «Невольникъ» уступ про ограбування москалями церкви Покрови та згадку про царицю Катерину⁷⁾; р. 1887 вже петербурзький Цензурний Комітет викреслив із поеми «Катерина» початок, «распѣваемый въ нѣкоторыхъ мѣстахъ крестьянами, какъ пѣсня, такъ какъ въ этой пѣснѣ развивается непріязненное чувство ко всему русскому»; р. 1891 заборонено поему «Іван Підкова», бо вона «вся проникнута сожалѣніемъ объ утраченной Украиной независимости» та «можетъ возбудить въ народныхъ массахъ весьма опасныя воспоминанія». Р. 1891 знову звернула на себе особливу увагу цензури Шевченкова «Катерина». Цензор Фрейман визнав, що «разсказы подобнаго содержанія... развращаютъ понятіе о нравственности», а тодішній голова цензурної установи знаний Феоктістов додав до цього, що «украинофильскія тенденціи Шевченко слишкомъ извѣстны, какъ и его вліяніе на малороссовъ въ сепаратистскомъ направленіи, почему, по мнѣнію Комитета, цѣлесообразнѣ новыя изданія маленькихъ брошюръ съ тенденціозными произведеніями этого писателя, подобно разсматриваемой, не допускать». Р. 1892, на внесок того самого Фреймана, заборонено в збірнику пять поезій Шевченка. Р. 1893 Головне Управління в справах друку заборонило надалі друкувати окремим виданням поему «Гайдамаки». Р. 1896, коли власники права на видання «Кобзаря» звернулися до цензури з проханням про дозвіл на нове його видання, то це дало привід до нових заходів обтягти многострадальну книгу. Цензори, видимо, розуміли громадянську непристойність такого поступовання, але до дальшого обтинання цієї книжки схиляли їх ті впливи, що вона мала на український народ. Цензор Коссович так і писав: «Послѣ того какъ десятки тысячъ экземпляровъ „Кобзаря“ успѣли уже проникнуть въ среду читающей малороссійской

⁷⁾ Пор. на стор. 79—80 т. III, р.р. 605—636 (поема там має назву «Сліпий» — це перша редакція).

публики, було бы, конечно, не совсѣмъ удобнымъ отнестись въ настоящее время съ подобающею строгостію къ содержанію всего вообще разбираемаго сборника, потому даже, что имя Шевченко стало слишкомъ извѣстнымъ далеко за предѣлами имперіи. Но всему есть мѣра. Культъ знаменитаго писателя все же невозможно прикрывать злобныя выходки, явно оскорбляющія честь Россіи, нельзя наконецъ дозволять кому бы ни было дерзко заявлять въ печати, что наступить пора, когда Украина воспрянетъ, оживетъ». Тому цензор пропонує викреслити з уже перед тим друкованого «Кобзаря» ще 15 нових уступів, додаючи такі для того мотиви: «Наиболѣе убѣдительнымъ мотивомъ настоятельной необходимости исключенія вышеозначенныхъ мѣстъ можетъ послужить главнымъ образомъ необычайная дешевизна (35 коп.) и быстрое распространеніе предполагаемаго къ напечатанію вновь сборника стихотвореній Т. Г. Шевченко, ибо едва ли удобно способствовать ширскому распространенію „Кобзаря“ въ первоначальномъ его видѣ⁸⁾. До такого висновку цензора петербургскій Цензурный Комитетъ ще з свого боку завважує, що «уже одно быстрое распространеніе дешеваго изданія „Кобзаря“, расшедшагося въ теченіе двухъ лѣтъ при относительной ограниченности круга читающихъ малороссійскія произведенія, говоритъ за то, что идеи Шевченко объ Украинѣ свободной, о ея угнетеніи воспринимаются». Такі погляди цензорів, оперті на цілком певних річевих даних, були джерелом перешкод, з якими зустрічалися видавці Шевченкових творів, і, як згідно з фактичним перебігом справи свідчить згадуваний дослідник цензурного архіву, «понадобилось два года хлопотъ и ходатайствъ, обращенія къ министру внутреннихъ дѣлъ и, очевидно, какихъ то закулисныхъ нажимовъ, чтобы исключенныя мѣста было разрѣшено возстановить». Коли в кінці минулого століття повстало в Києві видавництво «Вік» та серед інших своїх видавничих планів поставило собі завданням друкувати окремі твори Шев-

⁸⁾ Мова йде про «Кобзаря», що його видала редакція «Кіевской Старины» в 1901. р.

ченка, то теж скоро натрапило на глуху стіну цензурних перешкод. Дві брошури — «Невольник» та збірку під назвою «Було колись» («Іван Підкова», «Тарасова Ніч», «Гамалія», «Чернець» та ін.) заборонено тому, «1) что входящая въ составъ рукописи стихотворенія носятъ украинофильскую тенденціозную окраску и 2) что небольшою объёмъ рукописи и вѣроятная ея дешевизна заставляють предполагать, что она предназначена для широкаго распространенія среди малорусскаго простаго люда». Про третю брошуру — «Княжна» цензор Воршев, навіть не найбільш серед інших цензорів завзятий, писав: «Покойный поеть Шевченко происходилъ изъ крестьянъ, страдалъ отъ помѣщичьяго гнета и поэтому во многихъ своихъ произведеніяхъ старался излить всю свою ненависть къ помѣщикамъ. Хотя это небольшое по объёму стихотвореніе и вошло въ общее собраніе сочиненій поэта, но изданіе такового въ отдѣльности цензоръ полагалъ бы неудобнымъ потому, что написанное въ формѣ популярной оно предназначается дешевымъ изданіемъ для широкаго распространенія среди простаго народа, при чемъ можетъ и въ настоящее время возбудить непріязнь послѣдняго къ дворянскому сословію». Дуже тенденційний в інших своїх виводах автор досліду про долю літературної спадщини нашого поета Є. Айзеншток цілком проте слушно завважає щодо всіх наведених фактів цензурного знущання над поетичними творами Шевченка, що «въ своей совокупности приведенные матеріалы даютъ весьма примѣчательную картину. Если учесть специфическую терминологию жандармско-цензурнаго вѣдомства, то во всѣхъ цензурскихъ докладахъ и „донесеніяхъ“ проглядываетъ нескрываемая боязнь революціонирующаго вліянія шевченковскаго творчества на читающую публику, въ особенности же на „простой людъ“, на крестьянство».

Як бачимо, з великої духової спадщини українського генія, що був не лише письменником, але й ідеологом українського національного визволення, народ український живився самими лише цензурними переїдками. Створилося становище трагічне для цілої української справи, відтятої від найглибшого джерела своїх творчих визвольних зма-

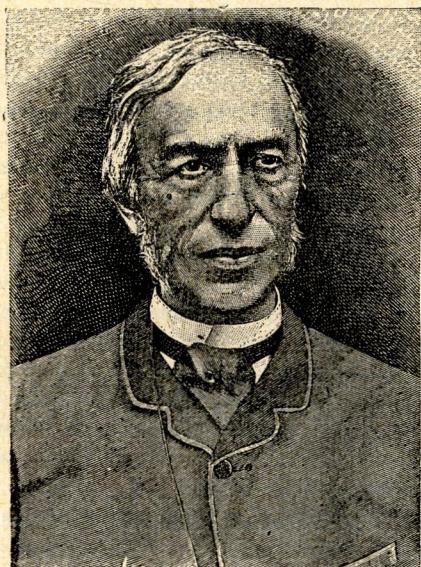
гань. Ті вражіння та ідейні впливи, яких зазнавав кожний, хто міг користуватися творами, неспрепарованими блюзнірською рукою московської цензури, наочно ставили проблему наближення творів Шевченка до загалу українських читачів.

Згадуване вгорі видавниче товариство «Вік», що так безуспішно пробувало поширити бодай «цензурного» Шевченка, спинялося і над справою усталення поправнішого тексту його поезій. Поки могли змінитися зовнішні обставини для поширення шевченкових творів і на випадок такої зміни обставин, потрібно було в першу чергу впорядкувати самий текст поезій Шевченка. Усі — без винятків — тодішні видання «Кобзаря» визначалися убийчою неохайністю щодо тексту. Видавці брали тексти випадкові, традиційні (хоча ставали відомі все нові й нові автографи) і навіть прочитували їх недбало, помилково. Один із учасників «Віку» Василь Доманицький і виконав підготовчу роботу опрацювання тексту «Кобзаря» в своїй літературно-критичній монографії «Критичний розслід над текстом Кобзаря» (1906 р.). Була то перша поважна спроба усталити текст Шевченкових поезій та зібрати їх варіанти. Енергійними зносинами з власниками Шевченкових автографів Доманицький здобув багато нових і цінних матеріалів.

Тоді тим нагальніше ставала на чергу дня справа переведення віднайденого у своїм правдивім обличчі «Кобзаря» через гольчане вухо цензури. Такі заходи можна було робити лише в столиці, де все ж таки умови були вільніші, ніж по провінціальних містах.

Коли р. 1900-го я переїхав з Києва до Петербургу, то в постійних стосунках із цензурою, серед найбільш безнадійних обставин, не кидала мене все та сама думка — коли не про повне, то хоч повніше видання «Кобзаря». Був, здавалося, один простий спосіб спробувати щастя: використати право випуску в Петербурзі книжки розміром більш 10 друкованих аркушів без попередньої цензури, — в столиці цензурний режим допускав таке послаблення (користуючись згаданим правом, російський видавець Кожанчиков надрукував у Петербурзі «Кобзаря» 1867 р., але, розумі-

ється, «цензурного»); та цілком ясно було, що друкарня сама не відважиться дати видавцям, без цензурного дозволу, не те що цілого видання, але й більш-менш значного числа надрукованих книжок. План цей мав і ту головну невигоду, що так само, як і перепачковування книжок з-за

Сенатор Андрій Маркович.

кордону, міг рахувати лише на дуже обмежене поширення книжки. В інтересах ширшого практичного значення треба було будувати плани на ґрунті легального. Розглянувшись в петербурзьких обставинах, я зробив у цім напрямі одну, як мені здавалося — досить фантастичну, спробу, яка проте, на велике здивування, скінчилася несподіваним успіхом.

Використовуючи певну свободу життя в столиці, петербурзькі українці заснували тут товариство, закривши назовні національний його характер езопівськими парагра-

фами статуу, в яких той характер трудно було доглянути, та довжезною назвою: «Общество имени Т. Г. Шевченка для вспомошествованія нуждающимся воспитанникамъ высшихъ учебныхъ заведеній С.-Петербурга, уроженцамъ Южной Россіи». Для товариства, з огляду на його призначення для шкільної молоді, що завжди була «небезпечна» для адміністративного ока, конче було потрібно, щоб на чолі його, для захисту молоді та й самого товариства, стояла особа впливова й політично благонадійна. За відповідну з такого погляду особу ініціатори визнали сенатора Андрія Миколаєвича Марковича, нащадка старого шляхетського роду на Чернігівщині, сина знаного історика України. Трудно сказати, щоб це була людина якихось особливих здібностей, але справжня гідність та великий такт у поведженні з «сильними світу сього» сприяли не лише його кар'єрі, але й придбали йому велику повагу та авторитет у високих бюрократичних колах. Чимале значення в тім мало те, що Марковича особисто знав і поважав цар Микола II, і сенатор мав у нього спеціальні авдієнції. Отже, мій план полягав на тому, щоб використати впливи Марковича, який був головою товариства, що мало своїм патроном Т. Шевченка. Товариство це під претекстом збільшення своїх матеріальних засобів уже давніше розпочало видавничу діяльність, видавши два томи історичних творів (російською мовою) О. Я. Єфименкової — «Южная Русь». Тож цілком натуральним для його було б видати твори свого патрона.

В тон до голови товариства обрано було й секретаря, яким був П. М. Саладилов. Саладилов і Маркович — це були дві споріднені, бюрократично викохані душі, що добре розуміли один одного та один одному симпатизували. Тому Саладилов найуспішніше міг вплинути на сенатора Марковича і в справі видання «Кобзаря». Треба було лише його переконати та зацікавити справою, з чим я й звернувся до нього. Бувши знайомий із забороненими творами Шевченка, він зразу дуже скептично поставився до цього плану. Я того й сподівався та виготовив усі аргументи, відповідні для його оригінального світогляду українського патріота-бюрократа. Саладилов перейнявся ідеєю визволення занедбаної вели-

кої культурної цінності і сам склав для того відповідну аргументацію, якою мав бути культурний престиж російської держави; з пропущенням деяких, особливо неприємних для неї останньої, уступів у творах Шевченка врешті можна було й погодитися. Саладилов обіцяв зайнятися цією справою. Мої малонадійні сподівання почали прибирати певнішого вигляду. В російських умовах не виключалися найбільш необмежені можливості, коли справа залежала від примхи міродайних чинників. У Саладилова залишив я для переведення акції примірник «Кобзаря» у виданні «Руської письменности» за редакцією Ю. Романчука.

Було це 26 січня 1904 року, — напередодні розпочаття війни з японцями. Патріотичний настрій, що опанував тоді росіян, не сприяв справі, але події розвивалися в напрямі, що вигоював од чаду патріотичного оптимізму. Тяжкі військові поразки Росії все більше наближали громадську думку до потреби основних змін внутрішньої політики. 6 серпня 1905 року проголошено першу обіцянку «законосовѣщательнаго» парламенту, а за тим наспівали події, що примусово довели до акту 17 жовтня 1905 р. Все це вже наближало до певних можливостей і в справі «Кобзаря». П. М. Саладилов повідомляв мене про свої прелімінарні розмови з цього приводу з сенатором А. М. Марковичем, а на початку осені в моєму помешканні відбулася нарада (П. М. Саладилов, П. Я. Стебницький та я), на якій обговорено план рішучої акції в цій справі. Внаслідок тої наради П. М. Саладилов уже цілком конкретно переговорив із сенатором, і той згодився допровадити всю справу до самого кінця. В Марковичу заговорило справжнє почуття українського патріотизму, що спонукало його до найрішучіших кроків, щоб здобути дозвіл на заборонені твори Шевченка. З адміністративного досвіду він добре розумів, що дозвіл цих творів, з огляду на їх зміст та характер, перевищує ту міру уповноважень, які належали найвищим чинникам цензурної адміністрації. Тому, маючи щирий пієтет до особи царя, він вирішив звернутися до його особисто, щоб шляхом «высочайшаго повелѣнія» був доконаний акт високого культурного значення — звільнення творів геніального

поета від цензурної заборони, і саме з огляду на їх світову культурну вартість. Бувши людиною дуже тактовною, Маркович не хотів образити при цьому амбіції начальника Головного Управління до справ друку Бельгарда, до компетенції якого належали ці справи. Розповівши йому про намір товариства видати повну збірку поезій Шевченка, Маркович, оскільки пригадую, мотивував це так. Твори генія людства не можуть підлягати тим формальним приписам, що обов'язкові для людей звичайних, і він, сенатор, має подати свій намір на ласкаву увагу самого монарха; але раніше він вважає для себе за конечне повідомити про це Бельгарда, на випадок, якби той визнав за небажане турбувати цією справою високу особу його величності, а натомість взяв би на себе сам позитивне вирішення тої справи. Голова цензури попав у тісне становище. З одного боку небезпечно було дозволити друк творів, які досі заборонялося, а з другого — авторитет сенатора Марковича, може навіть перебільшений у поголосках, утворював певність в успішності розпочатої ним справи; тому становище начальника цензурного відомства було б дуже приkre, якби він безпотрібно допустив до клопоту аж саму особу царя, коли й без того можна було полагодити справу; не могли не вплинути на нього і вже згадувані обставини тодішнього визвольного руху в Росії. Балансуючи між одним та другим лихом, він уважав за безпечніше понести відповідальність за дозвіл нецензурних творів Шевченка, ніж заслужити хоч тінь царської неласки. Можна з певністю думати, що він власне й не уявляв собі, про що саме йде річ, бо з проскрибованими творами Шевченка він, очевидно, не був перед тим обзнайомлений, а діставши з рук Марковича мій примірник «Кобзаря», він не міг із ним обзнайомитися, бо того ж дня, 3 жовтня, поклав на тому примірникові, можливо — в присутності свого високого відвідувача, резолюцію: «Цензору А. Н. Тучапському. Пок. прошу ускорить. 3 октября 1905 г.». Цензор Тучапський, підписуючи дозвіл, теж, мабуть, не читав того, що дозволяв, маючи для себе таке безпечне формальне прикриття, яким була недвозначна резолюція голови цензури. Незабаром цензура пі-

слала дозволений примірник «Кобзаря» голові Шевченкового товариства А. М. Марковичеві разом із спеціальним повідомленням про дозвіл — від головного управління в справах друку та від петербурзького цензурного комітету: «книга эта дозволена къ напечатанію подъ условіємъ примѣненія къ тексту ея при печатаніи правилъ правописа-нія русскаго языка»⁸⁾.

⁸⁾ С. Ф. Русова у своїх спогадах, друкованих у збірнику «За сто літ», оповідає, що П. Я. Стебницький силою вивиривав у цензури вірш за віршем заборонених творів Шевченка, — з поданого вгорі видно, що такий спосіб здобуття дозволу на друк нецензурних поезій Шевченка був неможливий. Дуже дивно, що й Стебницький, пояснюючи причини дозволу повного «Кобзаря», наче припускає, що тут могли бути якісь мотиви, зв'язані з річевим змістом книги: «поруч з бурхливим потоком революційної літератури, що прорвав цензурну загату і грізно ревів навкруги, надолужуючи вікову мовчанку громадянства, самі гострі виступи Шевченкові проти основ російської державности здавалися чимсь застарілим, архівним історичним матеріалом. Так, либонь, під впливом часу, подивилася на „Кобзаря“ й цензура, бо на поданім до неї примірникові львівського видання не було зроблено жадної цензорської поправки чи переміни, а єдиною умовою видавцем було поставлено „соблюдение правилъ русскаго правописа-нія“, тобто так зв. „ярижки“». («Записки іст.-філологічного відділу» Всеукр. Академії Наук, кн. IV, 36). Припущення цілком помилкове, навіяне, очевидно, вже вражіннями дальшого революційного часу, бо коли б який урядовець цензурної установи хоч поверхово глянув до тексту «Кобзаря», то згинув би від жаху перед самою перспективою дозволити таку революційну книгу. Не можна погодитись і з висновком Є. Айзенштока, що «Марковичъ вовсе не дѣйствовалъ нахрапомъ, и самое цензурное разрѣшеніе было дано не такъ ужъ сразу и опрометчиво: „прошеніе“ „статсъ-секретаря и сенатора А. Марковича“ помѣчено 15 сентября 1905 г., резолюція начальника Главнаго управленія по дѣламъ печати А. Бельгарда — 3 октября, цензурное же разрѣшеніе — 25 ноября. Такимъ образомъ, давая распоряженіе цензору „ускорить“ дѣло, Бельгардъ уже, несомнѣнно, успѣлъ познакомиться если не съ самыми произведеніями Шевченко, то во всякомъ случаѣ съ соотвѣтствующими матеріалами о нихъ и могъ здраво оцѣнить предлагаемую ему сдѣлку». В дійсності дата листа сен. Марковича (25 вересня) це — дата

Ця подія викликала велику сенсацію в петербурзькій українській громаді. Справа видавалася неймовірною, коли б не очевидні документальні докази. З погляду формального докази були безперечні, але по-за тим було цілком ясно, що ніяка формальна причина не може звільнити видавців од відповідальности перед самодержавним царським урядом за вирази вогненного Шевченкового протесту проти царів та інших атрибутів самодержавного режиму. Та все ж, не зважаючи на доброзичливі остороги деякого з київських земляків, петербурзька громада (яка складалася переважно з урядовців, що здавали собі справу з конфлікту між формальним та річевим порядком в обставинах російського режиму) не мала сумніву в повинності виконати свій обов'язок до краю. Отже будь що будь треба було друкувати повного «Кобзаря», без найменших купюр, — коли маємо хоч яку формальну підставу до того, щоб український народ врешті почув справжнє слово свого національного генія.

Товариство ім. Шевченка не могло само перевести справи видання з причин матеріяльних, тому виникла була думка передати видання якомусь російському підприємству. Охотився видати «Кобзаря» і видавець «Нового Времени» О. С. Суворін, запропонувавши заплатити за право видання 2,5 тис. карбованців. Я був рішуче проти того і як у розмовах приватних, так і на зборах доводив, що коли т-во Шевченка могло видати твори О. Я. Єфименкової, що розходилися в нешироких інтелігенських колах, а проте давали прибуток т-ву, то тим більше підстав, навіть матеріяльних, щоб т-во взяло на себе й видання повного «Кобзаря». До того ж, приватний видавець, побоюючись відповідальности

виготовлення листа. Відвідав Маркович Бельгарда та особисто одвіз йому листа — 3 жовтня. Того ж дня Бельгард поклав резолюцію на примірнику «Кобзаря». Цією резолюцією справу дозволу «Кобзаря» вже було передрішено, бо лист Бельгарда до сен. Марковича про дозвіл датовано 23-м листопада, між тим як самий дозвіл цензура дала формально пізніше — 25 листопада (напис на книжці: «Дозволено цензурою. СПб. 25 ноября 1905»).

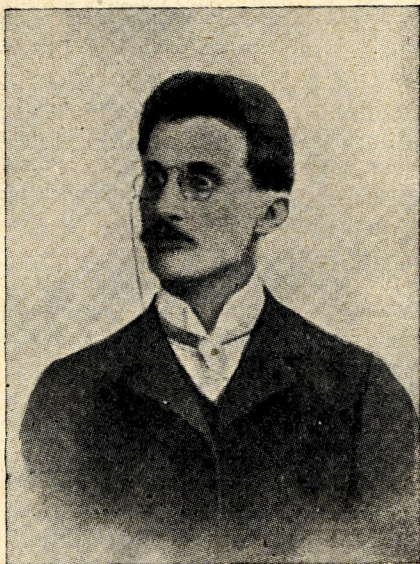
за видання, не дбав би за недоторканість тексту так, як видавці українські, та, побачивши небезпеку, що могла йому загрожувати за видання «неблагонадійної» книги, пішов би скоріше навіть на матеріяльні втрати, ніж на Сибір. Врешті вирішено, що видаватимуть спільно товариство Шевченківське та видавниче («Благодійне»). На видання потрібно було біля 5 тис. карб. Частину тої суми мали позичити згадані товариства, а частину (1800 карб.) позичив В. Ф. Сиженко.

Для видання виділено спеціальну комісію з обох товариств, по чотири представники від кожного. З т-ва Шевченківського ввійшли в ту комісію Хв. К. Вовк, М. М. Дубяга, Я. П. Забіло та П. М. Саладилов, з товариства видавничого — С. І. Афанасійв, О. О. Русов, П. Я. Стебницький та я.

На редактора запрошено було В. М. Доманицького, що вже виказав свою здатність до того своїм «Розсліdom над текстом Кобзаря». Видавнича комісія доручила йому переглянути приступні для огляду автографи Шевченка — в чернігівському музеї ім. В. В. Тарновського та у приватних власників і на підставі тих матеріялів поправити друкований досі текст «Кобзаря». Особливої уваги щодо справності тексту вимагала й обставина, що 1911 року кінчався термін літературної авторської власности на «Кобзар». «Промине ще одних лише 5' літ, — писав В. М. Доманицький — і поетичний скарб поета стане вільним добром кожного громадянина: кожен матиме право друкувати чи цілого „Кобзаря“, чи частину його, якунебудь, по своїй охоті, не питаючись дозволу нічийого, і друкуватиме на підставі тих некритичних, неперевічених, значно неповних, а часом і поплутаних редакцій текстів, які стрічаємо ми зараз по всяких російських та заграничних виданнях, — на підставі того цілком вільного, дуже непевного, дуже неправдивого хронологічного розпорядку поезій, який мають усі видання „Кобзаря“».

Як видно з наведеної цитати, Доманицький цілком розумів відповідальність свого завдання, і за виконання його взявся він з усією гарячою пильністю своєї вдачі. Він працював, зовсім не рахуючись із станом свого здоров'я, але справу загальмував зовсім несподіваний випадок.

Ще на початку редакційної роботи Доманицького знаний дослідувач революційних рухів у Росії П. Є. Щоголев знайшов у архіві департаменту поліції (б. «Третьяго Отдѣленія») зовсім до того часу невідомі рукописи Шев-

Василь Доманицький.

ченкових творів. Це були заборані у Шевченка жандармами ще 1847 р. альбом «Три літа», «Єретик» і «Другий Кобзар» з передмовою. Були там поезії ще зовсім незнані (між іншим кінець «Єретика»). Довідавшись про це, ми з Стебницьким запропонували петербурзькій громаді визначити Щоголеву постійну щомісячну платню, щоб він, працюючи в архіві, списував і твори Шевченка. Для полегшення роботи Щоголеву було дано примірник Романчукового «Кобзаря», щоб він міг надписувати в самій книзі варіанти із знайдених рукописів. Та робота його, вже близька до кінця, нагло обірвалася: вертаючись якось із департаменту, він забув на візнику свій портфель, в якому був і «Кобзар»

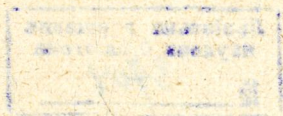

з доповненнями. Книга загинула, а скоро після того Щоголев перестав працювати в архіві департаменту поліції. Конче треба було здобути дозвіл на працю в архіві кому-небудь із петербурзької громади. За протекцією Марковича дозвіл цей дістав Я. П. Забіло. Він не відразу приступив до праці, і через усе це випуск книжки задержався аж до кінця 1906 р.⁹⁾ Надруковано було 10.000 примірників ціною по 1 карб. 50 к. Цензурних умов ми не додержали: текст поезій змінювано проти цензурного оригіналу, як це вимагалось даними Шевченкових автографів; не додержано й вимоги щодо «правильн» правописання русскаго языка». Коли вийшла книжка, діяли вже нові приписи щодо друку, — скасовано було попередню цензуру. За три місяці на складі видання не залишилося й одного примірника.

Через рік видруковано друге видання, в кількості 25 тис. прим., ціною в три карбованці (розкішне видання на веліновому папері 2.000 примірників), в 1 карб. 50 коп. (7.000 прим.) та в 60 коп. (16.000 прим.).

Коли видання вийшло в світ, один із земляків, навіть досить заслужений в українській національній справі, харківчанин М. Ф. Лободовський, писав до видавців такими буквально словами: «Злодійне, а не благодійне товариство зробило велику шкоду, видавши „Кобзар” повний... Шевченко казав: „чом не писать, як руки сверблять, та не все слід печатать”. А вони що зробили?! Киями запорозькими за се!... І печатайте у Львові нецензурні!... Цензурним дозволом не виправляйтеся!... Ви не малоумні!...» Той самий Лободовський у рендант виданню «Кобзаря» випустив грубо фальсифікований текст «Марії». Приятель Лободовського, проф. харківського університету протоєрей Т. І. Буткевич, проживаючи в Петербурзі як член Державної Ради, пропонував мені вплинути на видавців, щоб у другому виданні «Кобзаря» замінити тим фальсифікатом автентичний текст «Марії». Звідти ж, із Харкова, вийшла врешті адміністративна ініціатива репресії щодо повного видання «Кобзаря». Харківський губернатор повідомив міністра внутрішніх справ про поширення «кошунственної» книжки у «ввіреній»

⁹⁾ «Кобзар» цей датований уже 1907 роком.

йому губернії, міністер передав справу до Головного Управління в справах друку, останнє — до Цензурного Комітету, а той уже потягнув до судової відповідальности видавців — цілий склад видавничої комісії, совісно зазначений у передмові до видання. Було це року 1910. До того часу видання 1908 року було вже мало не все розпродане.

Дозвіл на друк повного «Кобзаря» цензура дала ще до цензурної реформи 1906 року, а вийшла книжка, навіть перше її видання, вже по скасуванні попередньої цензури. Ця власне обставина й давала формальну підставу для притягнення видавців до карної відповідальности. В цій справі я пертракував із виконуючим на той час обов'язки голови Цензурного Комітету (тоді вже Комітету в справах друку), М. А. Андріяшевим, з походження українцем. На моє заваження, що цензурний дозвіл формально усуває відповідальність видавців, Андріяшев слушно пояснив, що видання появилось, коли вже попередню цензуру було скасовано, і таким чином видавці підлягають вимогам нового закону, який, за скасуванням попередньої цензури, установляє відповідальність видавця. Обвинувачено нас на підставі дуже прикрих статей 73, 74 та 127 кримінального кодексу¹⁰⁾.

Ще до конфіскації «Кобзаря», на початку 1910 р., стала на чергу справа нового — третього — видання. Склад і текст видання були вже усталені, а тому можна було передати те видання якомусь приватному видавцеві, з умовою, що він не зробить змін у тексті, вміщеному в наших «Кобзарях» 1907 та 1908 р.р.; тим більш можна було це зробити, що через рік уже кожний мав право видавати твори Шевченка. Зацікавився справою московський видавець І. Д. Ситін, але, поінформувавшись в цензурних сферах, запропонував деякі купюри; та на те не могли петербурзькі українці погодитися. Були відомості, що й Ситін дістав листа (за підписом «Ткаченко») з протестом проти повного видання «Кобзаря». Третє видання взявся друкувати і в кінці 1910 р. видрукував Вал. Ів. Яковенко, член петер-

¹⁰⁾ Ст. 73 та 127 передбачали кару від арешту до каторжних робіт; ст. 74 — від арешту до ув'язнення не менше, як на 6 місяців.

бурзької громади. Він тільки застеріг собі право, щоб у тих місцях, де вжито слово «цар», ставити крапки замість відповідних літер. Однак профілактичні способи Яковенкові не помогли — в січні 1911 року цензура наклала арешт разом із попереднім і на його видання. Урятовано з друкарні лише невелику кількість примірників, а з решти після судового присуду довелося вирізати більш шести аркушів проскрибованих поезій, в тім числі і таких уступів, що раніш друкувалися у цензурованих «Кобзарях» (нпр., в «Кавказі»).

На початку підлягали конфіскації власне друге й третє видання. Що ж до першого, то цензурі пощастило знайти його примірник лише в 1913 р., і над тим виданням відбулася знову та процедура конфіскації й суду, що попереду над другим та третім.

Не буду тут розповідати про саму процедуру процесу, яка закінчилася щасливо для видавців, та нещасливо для самої книжки (судовою постановою знищено біля 7 аркушів друку); історію того процесу подав П. Стебницький у кн. IV «Записок історично-філологічного відділу» Всеукраїнської Академії Наук, а копія судової справи переходить у чернігівському музеї. Зазначу лише деякі факти.

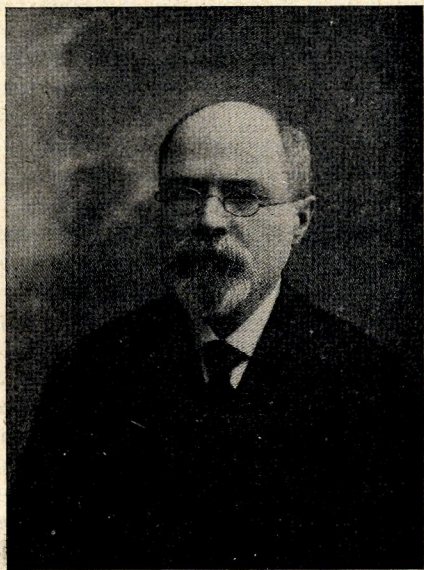
Справа затяглася майже на два роки. Ще до повстання процесу голова Шевченківського т-ва сенатор А. М. Маркович упокоївся, — нема сумніву, що коли б він жив, то процес був би припинений тим самим екстравагантним способом, як свого часу здобуто дозвіл на видання повного «Кобзаря». Головою т-ва став М. М. Ковалевський. Так само і в Благодійному т-ві замість О. О. Русова головував у часі повстання процесу П. Я. Стебницький, — на його плечі й упав увесь клопіт зносин із судовими чинниками та зокрема переслуховання у слідчого. На оборонця запросили знаного адвоката О. О. Грузенберга. Перша інстанція — Судова Палата — ухвалила згідно з внеском слідчого, знищити у виданнях другому та третьому по 104 сторінки друку, а процес проти видавців припинити.

В офіційних «С. Петербургских Вѣдомостях» свого часу видруковано було постанову про конфіскацію (в обіжнику Головного Управління в справах друку) в формі, що може найбільше підлягала б конфіскації з погляду тої без-

печности самодержавного ладу, яку мала на увазі судова постанова. Постановлялося про знищення:

»1) Частей стихотворенія »Сонъ«, а) починаючи словами »Самъ изволить сегодня гулять« и кончая словами »веселися, лютой кате, проклятый, проклятый« и б) починаючи словами »неначе зъ берлоги ведмидь вылизъ« и кончая словами »я перелякався та й прокинувся«, 2) частей стихотворенія »Великий льохъ«: а) всего отдѣла подъ заголовкомъ »Друга душа« и б) въ отдѣлѣ подъ заголовкомъ »Третя душа« починаючи словами »я глянула, усмихнулась« и кончая словами »голодна вовчиця«, в) словъ: »Э, сестрицы, много. Три указа накаркала на одну дорогу« и г) починаючи словами »И я люта, а всетаки не зумію« и кончая словами: »и вы наши, и все наше и гоже й не гоже«, 3) частей стихотворенія »Кавказъ«: а) починаючи словами »За горами горы« и кончая словами »и нашимъ батюшкамъ слава«; б) починаючи словами: »Що царь якійсь то« и кончая словами »Отъ бачите, яки у насъ на неби« и в) починаючи словами: »И тебе загнала, мій друже единый« и кончая словами: »зъ московскои чарки московську отруту«, 4) части стихотворенія »Холодный Яръ«, починаючи словами: »не ховайте, не топчите святого закона« и кончая словами »за отечество, ий Богу, овеча натура«, 5) частей стихотворенія »Царь«: а) починаючи отъ словъ »хотилося бѣ зигнать оскому« и кончая словами: »И мы бѣ поддержали въ рукахъ свято-помазану чупрыну« и б) починаючи словами: такъ отаки то святии ти цари« и кончая словами: »та ревностно, въ новий ливреи, заходимось царивъ любить«, 6) стихотворенія »Юродивый«, 7) въ стихотвореніи »Неофиты« словъ: »не говорять ни самъ сывый Верхотворецъ, ни його святі помошники, поборники, кастраты ними«, 8) части стихотворенія »Слава«, починаючи словами »Ты хоча пышалась« и кончая словами: »Та мени про те байдуже«, 9) части стихотворенія »Я не нездужаю нивроку«, починаючи словами »Царь Микола йии прыспав« до конца этого стихотворенія, 10) частей стихотворенія »Во Іудеи во дни оны«, починаючи словами: »Спасы ты насъ, младенче праведный« до конца этого стихотворенія; 11) стихотворенія »Марія«; 12) части стихотворенія »Осіи глава XIV«, починаючи словами »и добавь

такое слово» до конца этого стихотворенія; 13) частей стихотворенія »Молытва«: а) начиная словами: »Царямъ, все-свитнымъ шинкарямъ« и кончая словами »и пута кутии пошли«, б) начиная словами »Царивъ, кривавыхъ шинкаревъ« и кончая словами: »Въ склепу глыбскимъ замуруй«, в) словъ: »тымъ неситымъ очамъ, земнымъ богамъ, царямъ«,

Петро Стебницький.

г) словъ »все на свити не намъ, все богамъ тымъ, царямъ«, 14) стихотворенія: »Гимнъ чернечий«, 15) стихотворенія »Свите ясный, свите тихий«, 16) стихотворенія: »И Архимедъ и Галилей«, 17) стихотворенія: »Сауль«, 18) части стихотворенія »Хоча лежачого й не бють«, начиная словами »Чы псамъ...« до конца этого стихотворенія; 19) въ стихотвореніи »О люде, небораки« отъ словъ: »Царямъ, царятамъ на земли«, 20) части стихотворенія »Якось то йду я у ночи«, начиная словами: »якъ-бы то, думаю« и кончая словами »псари

з псарятами царять» и 21) части стихотворенія: »Бували войны«, починаючи словами »И выростуть, и безъ сокры« до конца стихотворенія».

Рішення судової палати було не гірше, а навіть ліпше, ніж ми сподівалися. Приємним для видавців сюрпризом було звільнення їх од відповідальности, що виглядала зовсім не жартовливо. Трудно було сподіватися, щоб милостивіший був присуд найвищої інстанції — сенату і щодо тексту »Кобзаря«, — сконфісковані місця з очевидністю були нецензурні, з виключенням хіба певної кількості рядків поеми »Кавказ«, які перед тим друкувалися в цензурованих »Кобзарях«. Але видавці почували себе відповідальними перед історією і не хотіли заслужити докору за те, що не вжили всіх засобів, щоб урятувати ще хоч щонебудь із літературної спадщини українського генія. Тому, хоча новим судовим вироком могла перемінитися на зле доля самих видавців, вирішено було подати касаційну скаргу до сенату. Справу взявся провадити й далі О. О. Грузенберг.

Скаргу розглянув сенат 18 грудня 1912 р. в закритому засіданні, в присутності лише обвинувачених та близьких до них людей. Сенат затвердив постанову судової палати.

Отже до часу революції, як бачимо, повних видань »Кобзаря« було власне два — видання 1907 та 1908 років. І через густе сито самодержавної опіки просочилася в народ лише незначна кількість цієї великої книжки. Режим російської держави, послідовно вбиваючи всі прояви національної української свідомости, не міг допустити нашого народу до того живого джерела національної свідомости, яким для нас був, є й буде завжди »Кобзар« Шевченка.

Література: П. Стебницький. Повний »Кобзар« в Росії. »Літературно-Науковий Вістник«, 1914, II. — П. Стебницький. »Кобзар« під судом. »Записки історично-філологічного відділу ВУАН«, IV (1924). — О. Лотоцький. Як появилася перше видання »Кобзаря«. »Тризуб«, 1926, ч. 29. — М. Возняк. З приводу двадцятиліття »Кобзаря« в редакції В. Доманицького. »За сто літ«, кн. 5, Харків-Київ 1930. — О. Лотоцький. »Сторінки минулого«, т. III, 1934. — И. Айзеншток. Судьба литературного наследства Т. Г. Шевченко. »Литературное наследство«, 19–21. Москва, 1935.

О. Лотоцький.

~~Зокон~~ 0,69 коп (1986)

РЛ 3704 ч

ОЛЕКСАНДЕР ЛОТОЦЬКИЙ

**ПОЕЗІЇ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
ПІД РОСІЙСЬКОЮ ЦЕНЗУРОЮ**

ЛЬВІВ, 1937